

ספרי ההיסטוריה של עם ישראל

פורום חינוך של הקשת הדמוקרטית המזרחית ערך בדיקה תוכנית של ספרי ההיסטוריה של עם ישראל הנלמדים בבתי-הספר התיכון בארץ, ומתגלים בה האופנים שבהם משחזרת המדינה מדור לדור את שליטתה האידיאולוגית תוך תיקונים היסטוריים קלים.

חלק מן הפרויקט שפורסת הקשת הדמוקרטית המזרחית על החינוך בישראל, ערכתי בדיקה ראשונית של ספרי לימוד בהיסטוריה של עם ישראל. בבדיקה זו ניסיתי לעמוד על אופני הייצוג של הציבור המזרחי ועל טכניקות טקסטואליות ומהותיות שבאמצעותן מעוצב השיח על מזרחים. ברצוני להציג כאן בקצרה את מסקנותי תוך התמקדות במידת הייצוג (יצוג חסר), בתקינות השפה ואופן הייצוג, ובקונטקסט הייצוג.

ייצוג

רק לפני כשנתיים פירסם מאיר גל את המיצג הקרוי "תשע מתוך ארבע-מאות" המתייחס לספרו של שמשון קירשנבוים, המכיל תשעה עמודים בלבד על יהודי המזרח (2-3 אחוזים). ניתוח של ספרי הלימוד שבדקתי מעיד על מגמה דומה, שכנראה לא השתנתה לאורך זמן. שיעור הייצוג של המזרחים בספרי ההיסטוריה העכשוויים עומד על כ-4% בממוצע.

אופן הייצוג ותקינות השפה

רות פירר, שחקרה באופן שיטתי ספרי לימוד מן השנים 1948-1967, מציגה שורה של כינויים שליליים אשר יוחסו למזרחים,

כינויים החוזרים על עצמם. ביניהם: קיפאון, אימפוטנציה, אמונות תפלות, דלות וליכלוך, ניוון פיסי ותחלואים, חוסר תרבות, נחיתות והשפלה. חלק מספרי הלימוד מייחס למזרחים יחס של בוז לעבודה והשפעה מזיקה על היישוב הוותיק.

המרכיב של תקינות השפה דומיננטי הרבה יותר בטקסטים ספרותיים מאשר בספרי היסטוריה. שם (בלימודי העברית והספרות) יש לשים לב היטב לטרמינולוגיה, לשימוש במטאפורות ולקטיגוריות הניתוח. בספרי ההיסטוריה זהו אלמנט פחות משמעותי, אך עדיין מרכזי.

בספרו של אלי בר-נביא למשל מוצגת משפחת ששון בעיראק (עמ' 127) כ"רוטשילדים של המזרח". יתכן כי ההנמקה לאופן יצוג זה, המסביר את המסומן בסימני שפה המקובלים במערב, הוא תוצר של כרונולוגיה היסטורית - הרוטשילדים הופיעו בזירה ההיסטוריוגרפית לפני השוונים. אולם "הופעה" זו אינה בלתי-תלויה בתופעת חוסר הייצוג, שבה אנו עוסקים. אופן יצוג כזה עושה אוניברסליזציה לאישים ולאירועים האירופאים, ומטבע הדברים

פרטיקולריזציה של האישים והאירועים המזרחים. דוגמא נוספת לאותה תופעה יש בביטוי "מפלגות עדתיות" (למשל: בר-נביא, עמ' 216). מפלגה עדתית נתפסת כמפלגה מזרחית. המפלגות האחרות (כנראה ממפא"י ההיסטורית, דרך חירות והליברלים) נתפסות כמפלגות אוניברסליות, למרות "אשכנזיותן" המובהקת.

רק לאחרונה הציג אירגון הל"ה ספר לימוד הקרוי "מסע במושבות הראשונות: פרקים בתולדות היישוב" (מקראה לכיתות ג', בחסות המועצה הפדגוגית של משרד החינוך. ראו גם מעריב 16.2.99, עמ' 4). הטקסט מכיל תיאורים סטריאוטיפיים של תימנים ויש בהם גם גילויים של קסנופוביה, שלא לומר גזענות. למשל בתיאור הילד התימני. לילד התימני לא היה שם של ממש כפי שהיה לילדים האשכנזים בני המושבות (שרה'לה, מירה'לה ואחרים), אלא נקרא "התימני הקטן" (לא "ההונגרי הקטן" או "הפולני הקטן"). הוא הופיע "משום מקום", כלומר ללא הקשר היסטורי כדוגמת זה המיוחד לבני המושבות (עולי "חיבת ציון", "הבילויים"). הוא תואר כאחד: שתור, משונה, לא ברור: "הילד התהלך

בסימטה שלנו, עבר מבית לבית וצעק ג'בנה ג'בנה (גבינה) במבטא משונה, קצת ערבי, קצת עברי, משהו לא ברור. כל השכנות סגרו את הדלת מפניו. עוד ממשיך הטקסט: "כל האנשים דיברו נגדו. אמרו שהוא ערבי, אמרו עליו שהוא מחופש... השמועות עליו היו כל-כך מבהילות וכל-כך נוראות...". הטקסט מלמד אותנו עוד כי התימנים הגיעו לארץ ישראל כיוון ששמעו שיש חלוקת אדמות בחינם (=לא ציונים), כי גרו במערות מחוץ לחומות העיר העתיקה בירושלים (=פרה-מדרנים), וכי בדיקות הוכיחו לבסוף כי הינם יהודים (הוטל ספק ביהדותם). אין ספק שטקסט כזה יש להוציא לאלתר מתוכניות הלימודים.

כאן, בנקודה זו, יש לשים לב לאפשרות של מילכוד מסוים. כפי שמלמדות אותנו ההיסטוריה מלמטה (קולות ועדויות של תימנים) וההיסטוריה האלטרנטיבית (למשל ספרו של יהודה ניני על התימנים של כינרת), תיאור היסטורי זה נאמן לגילויי גזענות רבים של בני המושבות כלפי תימנים. באופן פרדוקסלי, כל תיאור שיהיה תקין פוליטית (ויעצב דור חדש שיצליח אולי לעקור מקרבו את הגזענות) עשוי לעוות את האמת ההיסטורית על-ידי מחיקת היסטורית הדיכוי. בשל כך, התביעה לכתיבת טקסטים תקינים פוליטית חייבת להיות מלווה בשלוש הבהרות:

תקינות פוליטית אין משמעותה לגיטימציה לייפוי העבר. אין אנו רוצים בעבר יפה, אלא בתיאורי עבר המציגים נכוחה את יחסי הדיכוי. תיאורים כאלה יוכלו לשמש לקח מלמד לגבי ההווה והעתיד. יש להיזהר ממצב שבו תקינות פוליטית תביא להכחשת

הדיכוי ההיסטורי.

התקינות הפוליטית אינה מתייחסת רק לתיאור האירועים על מזרחים, אלא גם למתן הזדמנות לקולות מזרחיים מן העבר – קולות שעברו פיצול ודיכוי – להשמיע את קולם לצד האירועים. היינו רוצים למשל לשמוע קולות כמו אליהו אלישר, שמעון בלאס או יוסף דחות-הלוי כקולות היסטוריים מזרחיים לגיטימיים. לשם כך צריך לחזור את כתביהם (הפובליציסטיים) ולשחזר אותם מול הקונטקסט שבתוכו הם נכתבו.

כותבי טקסטים חייבים לתת את דעתם לסימטריזציה של ההקשרים, כמו גם לתת ביטוי

לקולות אלטרנטיבים ביקורתיים. ספרי הלימוד מעוטרים במסגרות של היסטוריונים ואינטלקטואלים אשכנזים (למשל עמוס עוז, אצל בר-נביא, עמ' 216), בעוד שטקסטים של אינטלקטואלים מזרחים הם נדירים, אם בכלל.

קונטקסט הייצוג

ברמה הראשונית ביותר ניתן לדבר לא רק על מידת הייצוג ותקינות השפה אלא גם על קונטקסט הייצוג (אופיו של הנרטיב ההיסטורי). כך, טקסט בספר לימוד יכול להקדיש שתי שורות בלבד ליהדות עיראק (למשל בספרו של יהודה רון **תולדות עם ישראל בדורות האחרונים בארץ ובתפוצות**) תוך עיוות מוחלט של הנסיבות שבהן הגיעו יהודי עיראק לישראל. אומר רון: "היחס העוין של השלטונות ליהודים החיש את הגירתם ועלייתם לארץ". כך ללא הקשר, ללא נסיבות, ללא התחלה וללא

סוף.

או למשל, אחד המרכיבים המרכזים בתיאור תולדות היהודים בארצות האיסלם הוא השפלתם. היחסים בין יהודים ומוסלמים מוצגים כיחסים אנטגוניסטיים, למרות שהיחסים בין היהדות לאיסלם היו הרבה יותר הרמוניים מאשר היחסים בין היהדות לנצרות. עוד מוצגות תימן ופרס כ"שתי הפינות האפלות ביותר של האיסלם" (רון, עמ' 82). ההיסטוריה של יהודי ארצות האיסלם כפי שהיא מוצגת בספר זה, ואחרים, מוטב שלא היתה נכתבת. דוגמאות אלו ואחרות מסתכמות לכלל הבנת

אופן הייצוג בספרי ההיסטוריה הנלמדים בבתי הספר נוטה לעשות אוניברסליזציה לאישים ולאירועים האירופאים, ומטבע הדברים פרטיקולריזציה של האישים והאירועים המזרחיים.

המסגרת המעצבת את הדיון ההיסטורי. אני רוצה להעיר על כך שלוש הערות. הערה ראשונה. הספרים שבהם אנו עוטים בחרו מלכתחילה (לכאורה) לעסוק בהיסטוריה של עם ישראל, ולא בהיסטוריה של ארץ ישראל, שכן זו האחרונה היתה מחייבת את הכותבים לעסוק באוכלוסייתה הערבית של הארץ. כפי שהראה ד"ר אמנון רז-קרקוצקין, ההיסטוריה של ארץ ישראל בין בית שני לראשית ההתיישבות היהודית בסוף המאה ה-19 כמעט ואינה נלמדת, כחלק ממערכת אידיאולוגית שמנסה לבנות חיבור ישיר בין חורבן הבית לשיבת ציון.

המעבר מההיסטוריה של ארץ ישראל להיסטוריה של עם ישראל משאיר את ילדי ישראל בבערות מכוונת.

אולם כפי שמתברר מניתוח הטקסטים כאן, הספרים הללו אינם ספרי היסטוריה של עם ישראל, אלא ספרי חינוך לציונות. הם אינם מספרים את היסטוריית הקהילות היהודיות השונות לדורותיהן, אלא מכפיפים את הסיפור באופן כרונולוגי להתפתחותה של התנועה הציונית. קהילות יהודיות נחשפות בטקסטים אלה רק בצומתי המפגש שלהן עם הציונות. מלכתחילה אין ליהודים המזרחים סיכוי רב בתוך ז'אנר כזה. הציונות על כל זרמיה העיקריים היתה תנועה אירופית, וככזאת שימשה מושא ליעדיהם של אליטה יהודית-אירופית מאז סוף המאה ה-19. כל ניסיון לטעון שיהודי המזרח קידמו את יעדיה של התנועה הציונית באופן דומה לזה של יהודי אירופה נדון לכישלון. מלכתחילה היא מכפיפה את יהודי המזרח למסגרת שיח הייררכי המגמדת את מקומם. במסגרת שיח כזה הם אולי יוצגו כשווים בהצהרה, אולם לעולם בלתי-שווים בפרקטיקה (equal but not quite). באופן דומה, אין יהודי המזרח יכולים "להתחרות" ביהודי אירופה במידת הטבח והרצח של המכונה הנאצית. כל ניסיון להכניס מזרחים למסגרת הנאראטיב הזו (שהפך לדת אזרחית ולמסגרת אינקלוסיבית בחברה הישראלית) נדונה מראש להכפיף את המזרחים להייררכיה שבה מעמדם "נחות" אפרירי. כך לדוגמה בספרו הפופולרי של דוד שחר מגלות לקוממיות נכתב פרק העליה הראשונה (1882-1903) כפרק על טהרת העליה ממזרח אירופה (עמ' 126-127). רק לאחר

מכן מוצגת עליית התימנים של 1882, בהערת אגב שאינה נופלת אל תוך הפריודיזציה הציונית הקלאסית (עמ' 135). כך בדיוק גם בספרו של אלי בר-נביא, המאה ה-20, תולדות עם ישראל בדורות האחרונים, אין העליה התימנית מוזכרת בפרק על העליה הראשונה, אלא רק בתוך מסגרת בפרק אחר. למזרחים אין סיכוי להישמע בתוך סד מבני המנהיר את ההיסטוריה דרך מנהרות הקונצנוס הציוני. הערה שניה. בניתוח ההיסטוריה של עם ישראל אין כלל היסטוריה פוליטית של מזרחים. ניקח את הדיון בשאלה "מזרחיות מהי?". ההיסטוריונים ומדעני החברה נוטים לחפש נומנקלטורה - כלומר שיטה להגדרה ומיון - למזרחיות. למשל, האנתרופולוג הרווי גולדברג בספרו הספרדים ויהודי המזרח מוצא שאחד המאפיינים הבולטים של יהודי המזרח הוא השפעת התרבות והשפה הספרדית, השפעה שהמשיכה להתקיים דורות רבים לאחר שעזבו את ספרד. הוא משתמש בהגדרה זו ככלי מכוון על-מנת לעקוב אחר ההיסטוריה היהודית-ספרדית באמריקה, מרכז אסיה, המזרח הרחוק, אוסטרליה ואף בפלסטינה במאות ה-19 וה-20. הוא בוחן את דתיותם של היהודים הספרדים לעומת אלה האשכנזים, מנהגיהם, מערכות החינוך, המשפחה ודפוסי המודרניזציה. דיון כזה הוא בוודאי חשוב ומעניין, אלא שהוא מחמיץ את הסוגיה המרכזית שעל הפרק. מתוך שהוא מניח הומולוגיה בין ה'ספרדים' לבין 'עדות המזרח' או 'המזרחים', הוא מוביל את החיפוש מאיזשהו עבר שנתפס על-ידו כרלוונטי אל ההווה. כאילו ה'מזרחיות' היא היורשת

הטבעית וחלגיטימית של הזהות 'הספרדית'. שיטה היסטורית זו של נאראטיב כרונולוגי, של תוואי היסטורי אחד, טבעי לכאורה, ניזונה מעמדה בעלת הנחות מהותניות ומייצרת דיון לא-פוליטי. ה"עבר", יש לזכור, אינו מהות נייטרלית אלא דימוי מזוקק המשמש לצרכים הפוליטיים של ההווה. הבניית המזרחיות בתוך "הנרטיב הספרדי" מסרסת את מעמדה הפוליטי ואת הרלוונטיות היחודית שלה להבנת החברה הישראלית. היא כבולה בציר דיבור החסום בין פולקלור להכחשה, דיבור שהוא ברובו א-פוליטי.

על-מנת לעקוב אחר ההיסטוריה הפוליטית של המזרחים צריך להפוך את הסדר ולמקם אותה קודם כל באתר פוליטי. למשל במפגש ההיסטורי (או בסידרה של מפגשים היסטוריים) בין המזרחים לבין הציונות המדינית. כך נוכל להשתמש במפגש זה כנקודה ארכימדית שתאפשר לנו לפרוש את גילגוליה של המזרחיות כסוגיה פוליטית ולא כסוגיה פולקלוריסטית, ומשם לפרקה. המזרחיות אינה ספרד. היא אינה מאפיין ליטורגי או צורה של לבוש. המזרחיות הינה תופעה פוליטית שנולדה בתוך הקשר תרבותי פוליטי ונצבעה בצבעים עזים של כחול ולבן.

כאילו סטרציה אפשרית (אחת מני כמה) אפשר להתחיל לספר את ההיסטוריה הפוליטית של המזרחים בישראל מ'תוכנית המיליון' של בן-גוריון. בנובמבר 1942 הציג בן-גוריון לפני מומחים של היישוב ברחובות תוכנית להבאת מיליון יהודים לארץ ישראל. מסמך בן אלפי עמודים שבבסיסו מטא-נאראטיב של דמוגרפיה ופרודוקטיביזציה. תוכניות לעליה המונית

מאירופה היו בתודעה הציונית במהלך המאה. כבר ב-1919 נקב נורדאו במספר של 600,000. ז'בוטינסקי הגה תוכנית לעזיבת יהודים את אירופה בשנת 1938. יהודי ארצות האיסלם כמעט ולא היו חלק מתודעה זו. אולם, בשנות הארבעים ככל שנתבררה עובדת ההשמדה ההמונית באירופה, הועברה נקודת המבט אל היהודים בארצות האיסלם. ראש מחלקת העליה בסוכנות, אליהו דובקין, הסביר את חיוניותה של אוכלוסיה זו, שגודלה נאמד בכשלושת רבעי מיליון איש: "רבים מיהודי אירופה ייכחדו בשואה, ויהודי רוסיה סגורים על בריח, משום כך עלה ערכם הכמותי של שלושת רבעי מיליון יהודים אלה לדרגת פקטור מדיני רב ערך...". אז עלה הערך המוסף המזרחי בעיני היישוב האשכנזי.

פה, בנקודה היסטורית זו, הוסט הזרקור בפעם הראשונה באופן רציני אל יהודי ארצות האיסלם. היתה זו הפעם הראשונה שיחסי מזרחים-אשכנזים הוצאו אל מחוץ למערך היחסים הסימטרי והוצבו בתוך מטריצת הכוח הפוליטית-קולוניאלית. רוב חברי הנהלת הסוכנות התנגדו לתוכנית המיליון של בן-גוריון. הפתרון לא תאם את הבעיה שעל הפרק: הצלת פליטי ההשמדה באירופה. התוכנית להביא מזרחים יצאה אל הפועל רק לאחר קום המדינה. עולים/מהגרים הגיעו לישראל מארצות האיסלם, אולם לא בכך נעוצה מזרחיותם. "מזרחיותם" נוצרה כתוצר תרבותי-פוליטי-כלכלי ישראלי. כאן בישראל נולד הקשר בין המצרים והתימנים, בין העיראקים והמרוקאים. הצבא, מערכת החינוך, מסלולי הלימוד המקצועיים ופיזור

האוכלוסין. עיירות הפיתוח - ששבעים אחוזים מאוכלוסייתם היו יהודים מארצות האיסלם - הפכו למרכזי תעשייה עתירת עבודה. כל אלה גזרו עליהם ניסיון חיים משותף וכוננו אותם כקהילה דומה, קהילה מדומיינת של המזרחיות הישראלית. כך צריך להציג זאת.

רוב הפרקטיקות המזרחיות והמכוננות הללו הן מעשה ידי מוסדות המדינה וגרורותיה: מערכת החינוך, המוסדות המיישבים, משרד השיכון, משרד האוצר בשיתוף עם תעשיינים, הלישכה המרכזית לסטטיסטיקה, האוניברסיטאות ומכוני המחקר. כאן וכך נולדה 'המזרחיות'. כעת

ניתוח מחדש של המזרחיות עשוי לחבר בינה לבין הלאומיות הפלסטינית ולמקם את שתיהן בקשרי גומלין בהיסטוריה הפוליטית במזרח התיכון.

ניתן לחזור אחורה כמו שעושה הרווי גולדברג ולחפש את השורשים ההיסטוריים של יהודי המזרח. הוא ימצא לא-מעט מאפיינים מהותיים דומים בין יהודי ארצות האיסלם. אלא שעתה נוכל להבחין בין הקטגוריות המהותניות לבין המזרחיות כתופעה פוליטית. כך ניתן לייצר דיון פוליטי ולא מוכחש במזרחיות.

הערה שלישית. כבואה של החברה הישראלית, מושתתים ספרי הלימוד על חלוקה בנאלית של ענייני חוץ (הסיכסוך עם הפלסטינים) וענייני פנים (שסע בין מזרחים ואשכנזים). החיבור בין שתי

הזירות הללו, שיוצר מציאות אינטגרטיבית אחת, אינו בא לידי ביטוי בספרי הלימוד, כפי שלא בא כמעט לידי ביטוי בספרי המחקר. למשל, ספרו החשוב של בני מוריס אינו מטפל בתפקידה של ההגירה המזרחית לישראל וחלקה בייצורה של בעיית הפליטים. כך גם להיפך: ספרים העוסקים בהגירה המזרחית (גם מנקודת מבט מזרחית) אינם יוצרים את הקשר בינם לבין הפלסטינים. חלוקה זו תורמת לדה-פוליטיזציה של השאלה המזרחית. ניתוח מחדש של המזרחיות עשוי לחבר בינה לבין הלאומיות הפלסטינית ולמקם את שתיהן בקשרי גומלין בהיסטוריה הפוליטית במזרח התיכון. ניתוח זה בכלים שלובים פותח אופציות נרחבות יותר ומאפשר גם לומר משהו חדש עלה אסטרטגיות שנקטו על-מנת להבנות את הלאומיות הישראלית. לסוגיה זו נדרש כבר בעבר אליהו אלישר, אשר הציע לראות את היחסים בין ערבים-מזרחים-אשכנזים באופן אינטגרטיבי. לא כקטיגוריות נפרדות אלא כקטיגוריות בעלות זיקה הדדית מתמדת. הוא הזהיר מן הפיצול המושגי המשלה ואף הצטרף למועצה לשלום ישראל-פלסטין, שפעלה להכרה הדדית בין ישראל לאש"ף. בניגוד לשמאל הישראלי, שראה בהחזרת השטחים אמצעי להיפטר מן הבעיה הפלסטינית, ראה אלישר בסוגיה הפלסטינית תמונת מראה של סוגיה מורכבת יותר הכוללת בתוכה גם את היהודים המזרחים. ההפרדה בין ישראלים ופלסטינים (מה שהשמאל הליברלי מציע היום) טומנת בחובה גם הפרדה בין זהות אשכנזית וזהות מזרחית של היהודים תושבי המרחב.